

Надія Шербак,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри загальнотеоретичної
юриспруденції, конституційного та
адміністративного права Київського інституту
інтелектуальної власності та права
Національного університету
«Одеська юридична академія»*

УДК 340:352 (477.4)

Організація судової влади в Російській імперії наприкінці XVIII ст. та її поширення на українські землі

Судові органи є невід'ємним атрибутом функціонування правової держави. Здійснення судової влади – одне із найважливіших завдань державного апарату.

Тому дослідження процесів становлення судової влади у вітчизняному минулому, аналіз прорахунків і певних досягнень, є особливо актуальним у сучасній Україні з огляду на необхідність побудови у нашій державі ефективної судової системи.

Зазначимо, що увага процесу створення судових органів приділялася ще у дорадянський період, починаючи з другої половини XIX ст. під час проведення ліберальних реформ у Російській імперії, коли з'явилися ґрунтовні праці Є. Анучина, М. Варадінова, І. Гессена, О. Андрієвського та інш. [1]. Досліджувалася діяльність цих органів в межах Російської імперії і у радянські часи, зокрема, розглядалися питання організації правової системи [2]. Великий внесок у вивчення судового та адміністративно-поліцейського апа-

рату в Україні зроблено також вітчизняними вченими [3].

Метою даної статті є висвітлення процесу організації судової влади в Російській імперії наприкінці XVIII ст. в умовах реформування держави та її поширення на українські землі.

Починаючи з XVIII ст. російське самодержавство стало виступати в ролі важливої сили у житті держави. Петро 1 започаткував перехід від азійської деспотії до європейської держави. Зразком для російської влади стали Швеція, Прусія і наполеонівська Франція. Все це відбувалося в умовах наступу на залишки автономії тих «окраїн», що входили до складу імперії, в тому числі й на українських землях.

У 1781 р. в Україні було скасовано старий адміністративно-територіальний поділ на полки і сотні, замість яких було утворено 10 регулярних кавалерійських полків, що у 1784 р. були перейменовані у карабінерські. Проводився поділ територій на намісництва.

Починаючи з 1782 р, на українські землі стали поширюватись «Установи для управління губерніями Всеросійської імперії» 1775 р. В цьому процесі вільні козаки були прирівнені до різновиду державних селян, а старшина злилася із російським дворянством. І це сприяло остаточній ліквідації залишків політичної автономії України. У 1786 р. вже було ліквідовано другу Малоросійську колегію. А у 1781-1783 рр. були ліквідовані гродські, земські й підкоморські суди, і їх функції передано повітовим судам, нижнім розправам та міським магістратам. Разом із Колегією, був формально ліквідований Генеральний військовий суд, хоч фактично він продовжував виконувати свої функції до 1786 р.

У 1796 р. імператором став Павло I, який розпочав новий етап територіально-адміністративних реформ. Були ліквідовані намісництва, дещо змінені територіальні межі. Так, Харківське намісництво було перетворено у Слобідсько-Українську губернію, а до Малоросійської губернії, адміністративним центром якої став Чернігів, увійшли Чернігівське, Новгород-Сіверське та частина Київського і Катеринославського намісництв. Згодом, у 1802 р. Малоросійську губернію було поділено на Чернігівську й Полтавську.

Однак «Установи для управління губерніями» 1775 р. були основним законом, що детально регламентував нову систему органів управління та суду, їх компетенцію та діяльність. Закон складався з двох частин, які були видані в різні роки, хоч увійшли до «Повного зібрання законів Російської імперії» під одним номером. Першу частину було видано 7 листопада 1775 р., а другу, що була продовженням першої, 4 січня 1780 р. Питання судочинства розглядалися в обох частинах [4].

Аналізуючи їх, зазначимо, що найбільша кількість прав за даним законом відводилася дворянству, яке отримало певну внутрішню організацію. Дворяни мали право обирати

предводителя, правників, засідателів. Кожне повітове дворянство ставало єдиною спільнотою і отримувало права на управління повітом та на адміністративно-поліцейську владу. Дворянство також отримувало перевагу й у виборному губернському правлінні.

Таким чином, вперше заснувавши на місцях особливі судові установи, реформа 1775 р. надала дворянам можливість захищати життя та майно, не звертаючись до адміністративної влади.

У той же час, зазначимо, що дуже часто представники дворянства, які повинні були головувати у судах, не мали професійної підготовки та вміння тлумачити закони, оскільки значна кількість їх була взагалі неписьменною і тому вони доручали це заняття дрібним чиновникам та канцелярським службовцям. У результаті суди XVIII - початку XIX ст. склалися практично з двох незалежних сторін. З однієї сторони, це судді, переважно колишні військові, які не займалися формальними процедурами, не розумілися на законах і мали незначний досвід суддівства. Однак вони мали приймати рішення. З іншої сторони, це канцелярія, де працювали фахівці, і де готували справу, а часто навіть саме готове рішення, яке давалось на підпис судді.

Зазначимо, що престиж цивільної служби у другій половині XVIII ст. серед дворян, які займали вищі посади в державному апараті, був досить низьким. Реформа 1775 р. теж не змінила такого ставлення до неї, а більшість воевод, які відповідали за правосуддя на місцях, у другій половині XVIII ст. були військовими. Губернський рівень влади, очолюваний губернатором і віце-губернатором, був схожим. Так, із 67 голів губернських судових палат у 1788 р. 57 (а це 85 %) починали кар'єру з військової служби. Приблизно такий стан справ зберігався і на початку XIX ст. [5].

У процесі реформи місцевого управління в Російській імперії на-

прикінці XVIII ст. на місцях створювалися спеціальні судові органи. Влада робила чергову спробу розділити судову та адміністративну влади, однак не була послідовною, оскільки і в подальшому зберігалось підпорядкування судових органів за вертикаллю не лише вищим судам, але й органам управління та судово-адміністративним органам. Отже, організація судової системи за «Установами...» була компромісом між намаганням відокремити суд від адміністрації та утвердженням ролі керівника губернії як представника передусім інтересів імперії, влада якого поширювалася на всі сфери місцевого життя.

Зазначимо, що згідно з «Установами...» кожна губернія повинна була мати від 300 тис. до 400 тис. жителів, а кількість губерній збільшувалась до 40 (пізніше - до 50). Очолювали їх намісники (генерал-губернатори) або губернатори, які призначалися монархом і мали широкі повноваження у сфері управління. Якщо генерал-губернатор вбачав порушення у рішенні судових установ, то, призупинивши їхнє рішення, доповідав про це Сенату, а у важливих випадках самому імператорові. У кримінальних справах, де підсудні каралися смертю або ж конфіскацією майна, остаточний вирок не можна було виносити без відома генерал-губернатора.

Генерал-губернатор виступав також головою поліції, попереджаючи будь-які зловживання. На нього було покладено обов'язки нагляду за дотриманням державних інтересів. Згодом у кожній губернії були створені губернські правління. До складу правління входив губернатор, два губернських радники, губернський прокурор, керівники важливих губернських установ. Губернатор був головою губернського правління, до функцій якого входило обнародування указів, нагляд за виконанням законів, за збереженням спокою в губернії, за виконанням стягнень по рахунках, контрактах, судових вироків.

Кожна губернія поділялася на повіти або округи по 20-30 тис. жителів у кожному. На чолі повітового управління стояв земський справник або капітан, який виконував свої функції разом із нижнім земським судом, що видав місцевою адміністрацією та поліцією. Земський справник і засідателі суду обиралися дворянством, і затверджувалися на посаді урядом.

Згідно з «Установами...» встановлювалися такі місцеві судові органи:

1) губернські - палата кримінального суду, палата цивільного суду, верхній земський суд, верхня розправа, совісний суд, губернський магістрат, сирітський суд, городові старости та судді словесного суду губернського міста. Всі вони проводили засідання у губернському місті;

2) повітові - повітовий суд, нижня розправа, нижній земський суд, міські старости і судді словесного суду повітового міста, міський магістрат, або ратуша, міський сирітський суд. Вони знаходилися та проводили свої засідання у повітових містах.

Окрім названих установ, у Санкт-Петербурзі та Москві створювалися верхній та нижній надворні суди для високопосадовців.

Згідно зі становим принципом організації суду для дворян були створені повітовий та верхній земський суд.

Повітовий суд складався з судді та двох засідателів, яких обирали з представників місцевого дворянства терміном на три роки. При повітовому суді існувала дворянська опіка для вдів та малолітніх дітей померлих дворян. У ній головував повітовий предводитель дворянства, а до її складу входив увесь повітовий суд. Зазначимо, що питання про опіку було розроблене в «Установах...», де зазначалось, що опікунами не могли призначатися люди жорстокі, з недостойною поведінкою. Опікун, призначений над майном чи дітьми якогось поміщика, не міг накладати на його селян нових податків. Своєю владою опікун також не міг карати

селян тілесними покараннями: за великі злочини він повинен був посилати винних до суду чи до городничого, а за менші - до старости або прикажчиків.

До складу верхнього земського суду входили два «председателя», кожен з яких призначався імператрицею за рекомендацією Сенату з двох кандидатів, та 10 засідателів, які обиралися через кожні три роки дворянством губернії. При суді знаходилися прокурор, стряпчий казенних та стряпчий кримінальних справ. Цей суд поділявся на два департаменти, до складу кожного з яких входила половина членів загального присутствія.

Перший департамент займався вирішенням кримінальних справ, а другий - цивільних. Розподіл тут не був чітким, і коли один з департаментів був перевантажений справами, останні могли бути передані до іншого департаменту.

Верхньому земському суду підпорядковувалися повітові суди, дворянські опіки, земські суди його округи. До нього надходили справи по апеляції на рішення названих органів, усі скарги та тяжби дворян і на дворян, цивільні і кримінальні, а також справи, які стосувалися вотчин, привілеїв, заповітів та права спадкування. До його компетенції входили також справи, що стосувалися різночинців, які за правилами апеляції могли спрямовуватись з повітових та нижніх земських до верхнього земського суду.

Остаточні рішення верхній земський суд міг виносити щодо справ, вартість позова яких не перевищувала 100 руб. А у інших випадках ті справи, вирішенням яких сторони були незадоволені, могли переноситися до вищої судової інстанції - цивільної палати. Усі кримінальні справи підлягали обов'язковій ревізії кримінальної палати. Вирок затверджувався більшістю голосів. У випадках, коли голоси розділялися, особлива думка заносилася у спеціальний (особливий) протокол, який міг бути

відкритий лише у випадку передачі справи на ревізію до палати. Залежно від розмірів, у губернії могло бути кілька верхніх земських судів.

У системі судочинства зазначеного періоду існували також вже названі нами нижні земські суди, які виконували як адміністративні, так і судові функції. Однією з них було виконання розпоряджень губернського правління, рішень палат, верхнього земського і повітового судів. Наприклад, нижній земський суд повинен був слідкувати за тим, щоб не утримувались та не переховувались втікачі. Але при цьому, той, хто не погоджувався з рішенням по його питанні, міг просити переглянути справу у повітовому суді. При цьому це не вважалося апеляцією або переносом справи. Позивачеві надавалося право вибору - судитися нижнім земським, повітовим судом чи нижньою розправою (це у тих місцях, де не було повітового суду). У цьому випадку нижній земський суд відсилав справу до повітового суду, який виносив остаточне рішення.

До адміністративних функцій нижнього земського суду відносилися також нагляд за громадським спокоєм та дотриманням законності у повіті, отож він виконував певні поліцейські функції.

До складу нижнього земського суду входили справник та два або три засідателі, яких обирали з-поміж дворян повіту. У містах нижній земський суд не діяв (він був лише для повіту), а його обов'язки виконував городничий; у прикордонних містах його заміняв комендант.

Для міщан створювалися також дві судові інстанції: міський магістрат і губернський магістрат.

Міський магістрат, або ратуша, був нижчою судовою інстанцією для міських жителів чи жителів посаду. Магістрат створювався в кожному місті, ратуші залишалися лише в посадах. Членами магістрату були 2 бургомістри і 4 ратмани, які могли засідати в половинному складі по черзі. До складу міського магістрату

обирали міські купці та міщани раз на три роки.

Цим судовим установам ініціатива самостійного порушення справи не належала. Вони розглядали справи за скаргами чи позовами приватних осіб, а також за вказівками вищих присутственних місць.

До компетенції міських магістратів і ратуш відносилися кримінальні і цивільні справи купців та міщан міста або посаду, для яких він був першою, нижчою інстанцією.

Згідно з «Установами...» у містах залишалися суди старост та словесні суди, які діяли за попереднім законодавством. Суддів сюди обирало міщанство та купецтво на початку кожного року шляхом балотування.

Апеляційною та ревізійною інстанціями для міських судів був губернський магістрат, створений у кожній губернії. До складу губернського магістрату входили два голови та шість засідателів. Губернський магістрат поділявся на два департаменти: цивільних та кримінальних справ. Йому були підпорядковані міські магістрати, сирітські суди та ратуші губернії.

Сирітський суд затверджувався при кожному міському магістраті. Міському сирітському суду доручалося опікування малолітніх сиріт, маєтків, що залишилися після смерті власників, вдов та їх справи.

Для суду над вільними селянами у повітах та губерніях були утворено дві судові інстанції: нижню та верхню розправи.

Нижні розправи створювалися за бажанням губернатора в тих містах та округах, де проживали однодворці, державні селяни, селяни, приписані до заводів чи до інших підприємств. Їм були підсудні ямщики, дворові селяни тощо. А кількість таких судів залежала від кількості населення - один суд був розрахований на 10-30 тис. чол. До складу нижньої розправи входили розправний суддя та вісім засідателів. Ці установи розглядали цивільні та кримінальні справи округу, в якому знаходилися.

Справи загальної підсудності нижньої розправи та міського магістрату або повітового суду потрібно було розглядати спільно з цими судами.

Верхня розправа створена була як апеляційна та ревізійна інстанція для нижньої розправи. У губернії, залежно від її розміру, створювалося не менше однієї верхньої розправи. До її складу входили два голови та 10 засідателів. Верхня розправа поділялася на два департаменти: цивільних та кримінальних справ. Їй підпорядковувалися нижня розправа, нижній земський суд у тих випадках, коли в губернії не було верхнього земського суду.

Порядок зносин з іншими установами був загальним для всіх судів: із вищестоячими - рапортами та донесеннями, отримуючи від них укази, а з нижчестоячими - указами.

У кожній губернії було створено по дві судові інстанції (повітову та губернську) для кожного з трьох станів.

Крім станових та всестанових загальних судових органів, судова система імперії була доповнена судами особливими. До них у першу чергу відносився совісний суд, який був створений «Установами...» Він стояв поза загальною системою судових інстанцій. До його складу входили суддя, який призначався генерал-губернатором, та шість суддів, які обиралися по двоє від кожного стану. Совісний суд вважався інстанцією, рівною палатам, верхнім судам та губернським магістратам. Вищою для нього інстанцією були Сенат та імператор. Цей суд вирішував цивільні та карні справи, які могли бути розглянуті у порядку примирення, а також: 1) справи щодо злочинів, скоєних божевільними та малолітніми; 2) справи про чаклунство; 3) справи зі скарг на незаконне утримання у в'язниці.

Отже, згідно з «Установами...» наприкінці XVIII ст. було створено судову систему, в основу діяльності якої було покладено принцип відді-

лення судової влади від адміністративної, що забезпечувалося створенням паралельно існуючих систем місцевих адміністративних і судових органів. Однак надання губернатору

широких повноважень по нагляду за судом із правом призупинення судових рішень, значною мірою обмежувало самостійність судової влади.

Список використаних джерел

1. *Анучин Е. Н.* Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с учреждения о губерниях 1775 г. до настоящего времени / Анучин Е. Н. - СПб Тип. М-ва внутр.дел, 1872. - 262 с.; Варадинов Н. История Министерства Внутренних Дел. В 8 т./ Николай Варадинов - СПб., 1858-1863.; Гессен И. В. Судебная реформа / Иосиф Владимирович Гессен. - СПб.: П. П. Гершунин и Ко, 1905. - 267 с.
2. *Див., зокрема: Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России / Николай Петрович Ерошкин. - М.: Высшая школа, 1968. - 368 с.
3. *Ярмиш А. Н.* Судебные органы царской России в период империализма. Учебное пособие / Александр Назарович Ярмыш. - К.: Наукова думка, 1990. - 92 с.; Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. І. Б. Усенка. - К.: Наукова думка, 2014. - 501 с.
4. *Полное собрание законов Российской империи* - 1-е изд. - СПб.: Тип-я II отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. - Т. 20. - № 14392.
5. *Уортман Р. С.* Властители и судии: развитие правового сознания в императорской России / Ричард С. Уортман. - М.: Новое литературное обозрение, 2004. - С. 68, 71-72.

Щербак Н. О. Організація судової влади в Російській імперії наприкінці XVIII ст. та поширення її на українські землі

Висвітлюється процес організації судової влади в умовах реформування, що проводилося в Російській імперії наприкінці XVIII ст. Проаналізована структура судової системи і її поширення на українські землі.

Ключові слова: генерал-губернатор, губернатор, губернське правління, реформування, Російська імперія, судова система, судові органи, українські землі.

Щербак Н. А. Организация судебной власти в Российской империи в конце XVIII в. и ее распространение на украинские земли

Освещен процесс организации судебной власти в условиях реформирования, которое проводилось в Российской империи в конце XVIII в. Проанализирована структура судебной системы и ее распространение на украинские земли.

Ключевые слова: генерал-губернатор, губернатор, губернское правление, реформирование, Российская империя, судебная система, судовые органы, украинские земли.

Shcherbak N. The organization of the judiciary in the Russian Empire at the end of the 18th century and its spread to Ukrainian lands

It is shown that since the XVIII century. Russian autocracy began to act as an important force in the life of the state. Peter 1 initiated the transition from Asian

despotism to a European state. An example for the Russian authorities were Sweden, Prussia and Napoleonic France. All this happened in the conditions of an offensive on the remnants of the autonomy of those "outskirts" that were part of the empire.

Since 1782, the "Provinces for the Governorates of the All-Russian Empire" began to spread to Ukrainian lands in 1775. In this process, free Cossacks were equated to a variety of state peasants, and the elder was merged with the Russian nobility. This contributed to the final elimination of the remnants of Ukraine's political autonomy. Gorodsky, Zemsky and Sub-sea courts were liquidated, and their functions were transferred to district courts, lower massacres and city magistrates. Eliminated General Military Court.

However, the "Provincial Governance Governments" of 1775 were the main law that regulated in detail the new system of governing bodies and courts, their competence and activities. Analyzing them, we note that the greatest number of rights assigned to the nobility, which received a certain internal organization. Each county gentry became a single community and received the right to manage the county and the administrative and police authorities. The nobility also gained dominance in the elected provincial government.

In the course of the reform of local governance in the Russian Empire at the end of the eighteenth century, on the ground special judicial bodies were created. The authorities made another attempt to divide the judicial and administrative authorities, but it was not consistent, since in the future the verdict of the judiciary remained not only to the higher courts, but also to the authorities and judicial and administrative authorities. Thus, the organization of the judicial system under the "Institutions ..." was a compromise between the attempt to separate the court from the administration and the approval of the role of the governor of the province as a representative of the interests of the empire, whose power extended to all spheres of local life.

According to "Institutions ...", the following local judicial bodies were established:

1) the provincial chamber of the criminal court, the court of civil court, the upper civil court, the upper massacre, the conscientious court, the provincial magistrate, the orphans' court, the city of the elderly and the judge of the verbal court of the provincial city. They all held meetings in the provincial town;

2) district - district court, lower massacre, lower court of land, city elders and judges verbal court district city, city magistrate, or city hall, city orphan court. They were there and held their meetings in the county towns.

In addition to the estates and institutions of the general judicial authorities, the judicial system of the empire was supplemented by special courts. First and foremost, the conscientious court, which was created by "Institutions ...", was among them. He stood outside the general system of courts. The conspiracy court was considered an instance equal to the chambers, upper courts and provincial magistrates. The highest authority for him was the Senate and the Emperor. This court resolved civil and criminal cases that could be considered in the order of reconciliation, as well as: 1) cases concerning crimes committed by insane and minors; 2) cases of witchcraft; 3) cases of complaints about illegal detention in prison.

Consequently, according to the "Institutions ..." at the end of the XVIII century. A judicial system was created, the basis of which was the principle of separation of the judiciary from the administrative. However, giving the governor broad powers to supervise the court with the right to suspend court decisions greatly limited the independence of the judiciary.

Key words: governor general, governor, provincial government, reforming, Russian empire, judicial system, ship bodies, Ukrainian lands..

